

יט

זכר למחצית השקל ויישוב ארץ ישראל

- א. קריאת פרשת שקלים
- ב. נתינת מחצית השקל לצדקה
- ג. מנהג אשכנז: שלוש מחציות של המטבע המקומי
- ד. מנהג ספרד: מטבע בשווי מחצית השקל
- ה. ייעוד תרומת זכר למחצית השקל
- ו. תרומת מחצית השקל מבני הגלויות בזמן הבית
 1. תרומת בני חו"ל
 2. יעודה של התרומה
 - ז. זכר למחצית השקל כצדקה
 - ח. זכר למחצית השקל לבניין הארץ ולצורכי הכלל

א. קריאת פרשת שקלים

במשנה בשקלים (א, א-ג):

באחד באדר משמיעין על השקלים ועל הכלאים. בחמישה עשר בו קורין את המגילה בכרכין... בחמישה עשר בו שולחנות היו יושבין במדינה; בעשרים וחמישה ישבו במקדש.

מתוארות כאן שתי פעולות: השמעה על השקלים – דהיינו: הכרזה על הבאת השקלים בר"ח אדר, וגבייתם – החל מ-ט"ו באדר, כלומר: מפורים. הצורך בשקלים חדשים מוסבר בירושלמי שקלים (א, א):

ולמה באחד באדר? כדי שיביאו ישראל את שקליהן בעונתן, ותיתרם תרומת הלשכה מן החדשה בזמנה באחד בניסן.

הירושלמי שם מאריך להסביר מדוע דווקא בחודש ניסן מתחילים מתרומה חדשה. מה היו מכריזים? ממשיך הירושלמי ואומר:

מהו משמעין? רב הונא אמר, מכריזין היך מה דאת אמר "ויתנו קול ביהודה ובירושלים" (דברי הימים ב כד, ט).

– הכרזה סתמית, שנועדה להזכיר את הבאת השקלים למקדש. אין מדובר כאן בקריאה של פסוקים מסויימים.

במשנה במגילה (ג, ד) נאמר:

ראש חדש אדר שחל להיות בשבת – קורין בפרשת שקלים; חל להיות בתוך השבת – מקדימין לשעבר, ומפסיקין לשבת אחרת.

בתוספתא במגילה (ג, א) נאמר עוד:

ראש חדש אדר שחל להיות בשבת – קורין פרשת שקלים, ומפטירין פרשת שקלים שביהודע הכהן.

בגמרא במגילה (כט ע"ב) מובאת מחלוקת בשאלה, מהי הקריאה בפרשת שקלים: רב סובר "צו את בני ישראל" (במדבר כה, ב), ושמואל סובר "כי תשא" (שמות ל, ב). הגמרא דנה שם באריכות במחלוקתם.¹

הקריאה להביא שקלים נזכרת במקום נוסף. בגמרא במגילה (יג ע"ב) נאמר:

אמר ריש לקיש: גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שעתיד המן לשקול שקלים על ישראל, לפיכך הקדים שקליהן לשקליו. והיינו דתנן: באחד באדר משמיעין על השקלים.²

בירושלמי במגילה (א, ה) נאמרת דרשה דומה, גם כן בשם ר' שמעון בן לקיש:

רבי לוי בשם רבי שמעון בן לקיש: צפה הקב"ה שהמן הרשע עתיד לשקול כספו על ישראל, אמר: מוטב שיקדים כספן של בניי לכספו של אותו הרשע. לפיכך מקדימין וקורין בפרשת שקלים.

ההבדל בין הדרשות הוא בסיומות. בבבלי חתימת הדברים היא: "והיינו דתנן באחד באדר משמיעין על השקלים" – כלומר: התייחסות לדין המובא במשנה במסכת שקלים; ואילו בירושלמי הסיומת היא: "לפיכך מקדימין וקורין בפרשת שקלים" – וכאן ההתייחסות היא למשנה במסכת מגילה.

המהרש"א למגילה יג ע"ב מסביר שמטרתה של דרשה היא להסביר מדוע דווקא באחד באדר משמיעים או קוראים להביא שקלים; אך אין היא מציעה הסבר אחר לעצם הבאת השקלים.

מכל מקום, מתוך סוגיית הגמרא עולה, שישנה זהות בין קריאת פרשת שקלים לבין ההכרזה על השקלים. וכך פירש רש"י את המשנה: "קורין בפרשת שקלים – להודיע שיביאו שקליהם באדר, כדי שיקריבו באחד בניסן מתרומה חדשה, כדאמרין בגמרא". אבל הרמב"ם לא קישר בין המשניות. בהלכות תפילה יג, כ כותב הרמב"ם:

1. ראה: הרב יעקב בצלאל ז'ולטי, "מצוות מחצית השקל", קובץ המועדים, ירושלים תשס"ב, עמ' רפא-רפח; הרב אלתר הילביץ, חקרי זמנים, ירושלים תשל"ז, עמ' שכט-שמו.
2. וכן במסכת סופרים כא, ב; ילקוט שמעוני אסתר, רמז תתרנד.

ראש חדש אדר שחל להיות בשבת – קורין בפרשת שקלים ומפטירין ביהודע הכהן.

ובהלכות שקלים א, ח-ט הוא כותב:

השקלים אינן נוהגין אלא בפני הבית, ובזמן שבית המקדש קיים – נותנין את השקלים בין בארץ ישראל בין בחוצה לארץ, ובזמן שהוא חרב – אפילו בארץ ישראל אין נוהגין.

באחד באדר משמיעין על השקלים, כדי שיכין כל אחד ואחד מחצית השקל שלו, ויהיה עתיד ליתן. בחמישה עשר בו ישבו השולחנים בכל מדינה ומדינה, ותובעין בנחת. כל מי שיתן להם – יקבלו ממנו, ומי שלא נתן – אין כופין אותו ליתן. בחמישה ועשרים בו ישבו במקדש לגבות, ומכאן ואילך כופין את מי שלא נתן עד שייתן, וכל מי שלא יתן – ממשכנין אותו ולוקחין עבוטו בעל כרחו, ואפילו כסותו.

יתכן שלפי הרמב"ם, ההכרזה על השקלים היתה דווקא בזמן הבית, ואילו לאחר החורבן תיקנו את קריאת פרשת שקלים. כך כותב המאירי במגילה שם:

...שכבר ידעת, שבאחד באדר משמיעין על השקלים כדי שיכינו כולם שקליהן באחד בניסן... ועכשיו הוא אומר, שעושין לה השמעה אחרת, והיא קריאת פרשת שקלים.

לפי המאירי, קריאת פרשת שקלים כיום היא זכר להכרזה על השקלים.³ כך גם הרב דוד אבודרהם, בספר אבודרהם, ארבע פרשיות:

וטעם ארבע פרשיות אלו: השלוש מהם – זכר לזמן שבית המקדש קיים, והם: פרשת שקלים, ופרשת פרה אדומה ופרשת החודש. לפי שבאחד באדר משמיעין על השקלים, שהתורה אמרה "זאת עלת חדש בחדשו לחדשי השנה" (במדבר כח, יד), ומפי השמועה למדו שמר"ח רצה לומר; ואמר "בחדשו" – כלומר: חדש והבא לי קרבן מתרומת שקלים חדשים.

יתכן שלך התכוון הרמב"ם, כאשר לא זיהה בין ההכרזה במקדש לבין קריאת פרשת שקלים כיום, וזאת מפני שתקנת קריאת פרשת שקלים היא רק זכר להכרזה.

3. הצעה כזו להבנת הסוגיה הוציע גם הרב שלמה כהן, שר'ת שלמה, א, סימן נד, בשם אהיו. כפי הנראה הוא לא הכיר את דברי המאירי הללו, שכבר קדמוהו. כך גם אצל הרב י' שציפנסקי, התקנות בישראל, ב, עמ' קעד. ראה עוד: הרב שאול תנה קוק, "שקלים בזמן הזה", עיונים ומחקרים, ירושלים תש"ט, חלק א, עמ' 43-48; אפרים בצלאל הלבני, "פרשת שקלים ופרשת פרה, אימתי?", סידרא, טז (תש"ס), עמ' 17-19.

ב. נתינת מחצית השקל לצדקה

משחרב המקדש אין יותר צורך בגביית מחצית השקל, וכדברי המשנה בשקלים (ח, ה):
 "השקלים והביכורים – אין נוהגין אלא בפני הבית". אם בכל זאת הקדיש אדם כסף
 למחצית השקל –

הרי זה קודש. רבי שמעון אומר: האומר "ביכורים קודש" – אינן קודש
 (שקלים שם).

מחלוקת התנאים היא באשר לביכורים, אך הם מסכימים שהמקדיש שקלים –
 שקליו קדש.

לא מצינו במקורות התנאים והאמוראים שנהגו לגבות מעות כזכר למצוות נתינת
 השקלים שהיתה במקדש. הצדקה הניתנת לעניים בפורים מכונה ע"י התנאים בלשון
 המגילה: "מתנות לאביונים" (אסתר ט, כב; משנה מגילה א, ג-ד), ובלשון האמוראים: "מעות
 פורים" (ירושלמי מגילה א, ד), "מעות של פורים" (עבודה זרה יז ע"ב), "מגבת פורים" (בבא מציעא עח
 ע"ב) או: "מצוות פורים" (ירושלמי מגילה א, ד).⁴ מכל מקום, לא כונו מעות אלו בשם
 "שקלים".⁵

הפעם הראשונה שבו נמצאת ההוראה לתת מטבעות בהקשר של מצוות מחצית
 השקל, נמצאת במסכת סופרים (כא, ג):

וצריכין כל ישראל לתת שקליהן לפני שבת זכור, ואסור לומר עליהם
 "לשם כופר", אלא "לשם נדבה". וצריכין להספיק מים ומזון לאחיהם
 העניים, משום קולבון ומשום מתנות לאביונים. ויש שמספיקין לחם ויין,
 ויש שמספיקין לחם ודגים; מכל מקום לא יפחות משתי מתנות, אפילו
 חיטין ופולין.

4. הרמב"ן לבבא מציעא עח ע"ב מביא את דברי הירושלמי הללו, וגורס: "מעות פורים".
 5. גם הראשונים קוראים בדרך כלל לצדקה זו: "מעות פורים". רי"ף למגילה א, ב; ר"א"ש מגילה א, א;
 רמב"ן לבבא מציעא עח ע"ב; ספר האורה חלק א' (סז), הלכות מגילה ופורים, ד"ה מגילה נקראת;
 רמב"ם הלכות מגילה ב, טז; אור זרוע, ח"ב, הלכות מגילה, סימן שסז; כלבו, סימן מה, ועוד. כך העיר
 גם הרב יששכר תמר, עלי תמר, מגילה, עמ' כב-כג. בדברינו הבאים נעזרנו רבות בסקירתו שם על
 התפתחות מנהג אשכנז בנתינת ג' חצאי מטבעות כזכר למחצית השקל. ראה עוד: הרב ישראל יהודה
 ליון, "מנהג נתינת מחצית השקל בערב פורים", אורייתא, יא (תשנ"א), עמ' קמז-קמח. מאמר מקיף
 וכולל על מנהג זכר למחצית השקל, ראה: הרב גדליה אבערלאנדער, "מנהג נתינת מחצית השקל
 בתענית אסתר", אור ישראל, לא (אדר שני תשס"ג), עמ' קע-קצג. מאמרי זה, בגירסתו המקוצרת,
 פורסם לראשונה, בחוברת: אמונת עיתך, 52 (אדר א-ב תשס"ג), עמ' 19-29, במקביל לפירסום
 מאמרו של הרב גדלי' אבערלאנדער. בעריכה המחודשת לספר זה, נעזרנו בו רבות.

מסכת סופרים – שחבורה, כנראה, בתחילת תקופת הגאונים בארץ ישראל – מכנה נדבה זו בשם "שקלים". אמנם לא נאמר דבר על מחצית שקל, וכן לא נאמר שנתינה זו היא זכר למחצית השקל; הקשר למחצית השקל הוא באזהרה שלא לומר על מטבעות אלו שהם כופר, דהיינו: שלא להקדישם עבור מצוות נתינת השקלים. עוד נאמר, שיש לתת לעניים את השקלים הללו: "משום קולבון (הוא מטבע שהיו מוסיפו בעת נתינת מחצית השקל (משנה שקלים א, ו-ז)) ומשום מתנות לעניים".⁵

בספר חוקי התורה, בית תלמוד, שנה א,⁶ נמצאת תקנה הקשורה למחצית השקל. במסגרת תקנות שתוקנו "בהסכמת הגאונים על אודות התורה להכין אותה ולסעדה להרבותה בישראל וביהודה", נאמר כך:

חוק רביעי – לגבות מכל ישראל י"ב פשיטים בשנה לעבודת המדרש, במקום מחצית השקל שהיו אבותינו מביאין לעבודת בית המקדש ולצורך הקרבנות. כן אנחנו חייבין להביא נדבה לעזרת המדרש מדי שנה בשנה, לפרנס התלמידים ולפרוע הרבנים והמתרגמנים ולקנות ספרים.

החובה השנתית לתת כסף להחזקת לומדי תורה היא תחליף למצוות מחצית השקל. לא נאמר שנתינה זו היא זכר למחצית השקל, אלא נתינה זו בוארה כתחליף לכך. החובה לתת מטבעות אלו אינה קשורה לפורים, אלא יש לקיימה פעם בשנה. גם מתשובה אחרת בתקופת הגאונים ניתן ללמוד שנהגו לכנות מטבעות אלו "שקלים", וגם שם יוצא המשיב כנגד נוהג זה. כך מופיע בתשובות הגאונים:⁷

מה שמכריזים במקומכם על השקלים – לא יפה הם עושים, שקוראים אותם "שקלים", ונאסרו איסור הנאה, שכיון שקראו להם "שקלים" תפסום בהקדש ואסורה לעניים.

ושם בהמשך:⁸

שאף על פי שאמרו גובים בו ביום – לא שקלים, אלא צדקה בעלמא.

מדברי התשובה ניתן להבין, שהיו נוהגים להכריז על השקלים גם לאחר החורבן. התשובה איננה עוסקת בקריאת פרשת שקלים, אלא בהכרזה על השקלים – דבר שעד כה ראינו שהכל מסכימים לכך שהכרזה זו היתה נוהגת רק בזמן המקדש. גם כאן לא מדובר על נתינת מחצית השקל או על זכר לה, וכנראה הכוונה בהכרזה היתה לעורר על מצוות צדקה לעניים, כנראה בפורים, ולצדקה זו קראו "שקלים". המשיב טוען, שמאחר

6. מופיע בגנזי הגאונים, בבא בתרא, פרק השותפין ולא יחפור, ירושלים תשנ"ה, עמ' רסא.

7. מזרח ומערב, סימן מ. מופיע גם באוצר הגאונים, מגילה, סימן מ.

8. סימן מה.

שהיו מכנים מעות אלו "שקלים", טעה הציבור וקרא להם בשם זה בשעת ההפרשה, אלא שאז נתפסו המעות בקדושה.

התייחסות רחבה ונוספת בתקופת הגאונים לשאלת המקדיש שקלים בזמן הזה נמצאת בסידור רב עמרם גאון:

ולמה קורין פרשת שקלים בר"ח אדר? שזמן שקלים בר"ח אדר הוא, כמה ששינו: באחד באדר משמיעין על השקלים ועל הכלאים. אבל בזמן הזה אין נוהגין, שכך שנינו: "השקלים והביכורים אין נוהגין אלא בפני הבית" (משנה שקלים ה, ח), דכתיב: "ולקחת את כסף הכפרים מאת בני ישראל, ונתת אתו על עבדת אהל מועד" (שמות ל, טז) – בזמן שאין אוהל מועד אין נוהגין. ואמרו חכמים (בבא בתרא ט ע"א): "אמר רבי אלעזר, בזמן שבית המקדש קיים אדם שוקל ומתכפר לו" – מכלל שאין שוקלין אלא בזמן שביהמ"ק קיים, ואם שקל בזמן הזה, כיון שקרא עליהם שם שקלים, תפשו הקדש, ואין להן פדיון, ואין יכול ליתנם לעניים, שכך שנינו: "המקדיש שקלים וביכורים – הרי זה קודש. ר' שמעון אומר, האומר 'ביכורים קודש' – אינו קודש" (משנה שקלים ה, ח); ועד כאן לא נחלק ר' שמעון על החכמים אלא בביכורים, אבל בשקלים מודה להם שהן קודש. והואיל והן קודש אסור ליתנם לעניים. מאי תקנתם? יוליך לים המלח, כמו שאמרנו: "אין מקדישין ואין מעריכין ואין מחרימין בזמן הזה; ואם הקדיש והעריך והחרים בהמה או כסות או כלים – ירקבו, מעות וכלי מתכות – יוליך לים המלח" (יומא טו ע"א).⁹

רב עמרם גאון איננו מזכיר הכרזה או נתינה של שקלים, אלא מבהיר בהרחבה שאין מצוה זו נוהגת אחר החורבן. יתכן שדבריו אלו מתייחסים גם כן לנוהג קריאת שם "שקלים" על מטבעות בזמן הזה – דבר שאותו הוא בא לשלול.

ההנחה בדברי רב עמרם היא, שהכל מסכימים שהמקדיש שקלים בזמן הזה הרי הם קודש, נקבעה על פי פשוטה של משנה. אך בתלמוד הירושלמי שקלים (ה, ד) נאמר:

הא שקלים קדשו? רבי שמעון בן יהודה אמר משם רבי שמעון, בין אלו ובין אלו לא קדשו.

זאת אומרת, שהמחלוקת בין חכמים ור' שמעון היא גם ביחס לשקלים. יתירה מזאת: בסוף אותה סוגיה בירושלמי נאמר: "רב המנונא ורב אדא בר אהבה בשם רב: הלכה כר' שמעון". יש מקום להסתפק בכוונת הדברים: האם נפסק כר' שמעון שבמשנה, הסובר שביכורים לא קדשו והשקלים התקדשו? האם כדברי ר' שמעון

9. סדר פורים, ד"ה ולמה קורין.

המובאים ע"י ר' שמעון בן יהודה, שביכורים ושקלים לא קדשו?¹⁰ רב עמרם יסביר, כמובן, שהכוונה היא לפסוק הלכה כר' שמעון כפי שמובאים דבריו במשנה, ורק המקדיש ביכורים – אינו קדוש, אך המקדיש שקלים – נתפסת בהם קדושה, ועל כן הזהיר רב עמרם מלעשות כן.¹¹

גם הרמב"ם דן בשאלת הקדשת שקלים לאחר החורבן. הרמב"ם בהלכות ערכין ו, טז הכריע במחלוקת התנאים באופן הבא:

המקדיש שקלו לבדק הבית – הרי זו קודש, הקדיש ביכורים לבדק הבית – אינן קודש.

הרמב"ם לומד שמחלוקת התנאים במשנה היא בזמן שבית המקדש קיים, והחידוש הוא, שלמרות שהמקדיש ייעד את המטבעות לבדק הבית, ולא לשם קרבנות, בכל זאת חלה עליהם קדושה. כך פירש הרמב"ם גם בפירושו למשנה בשקלים שם. משנה זו, לפיו, איננה עוסקת במקדיש שקלים לאחר החורבן. ניתן להבין, לפי זה, שהרמב"ם סבור, שהואיל ואין נוהגת מצוות שקלים בזמן הזה, ממילא אין משמעות להקדשת המטבעות למצוה לאחר החורבן. אך ניתן להבין גם אחרת: כשם שהמקדיש ביכורים בזמן הבית שלא למטרה היעודה – הרי זה קודש, כך גם אם הקדיש שלא בזמן המיועד – הרי זה קודש. מכל מקום, דעתו של הרמב"ם בשאלת המקדיש שקלים בזמן הזה איננה ברורה דיה, אם כי הוא כותב בבירור שאין מצוות מחצית השקל נוהגת לאחר החורבן.

ג. מנהג אשכנז: שלוש מחציות של המטבע המקומי

המנהג ליתן שלוש מטבעות כמחצית השקל בהקשר לפורים, נמצא אצל רבינו אפרים מבונא (מגנצא):

10. ראה מאמר "חגיגות הביכורים לאחר החורבן".

11. הגר"א בליקוטיו שם כותב, שהלכה כר' שמעון ביחס למה שמובא ע"י ר' שמעון בן יהודה, ומכאן שגם שקלים לא נתפסים בקדושה בזמן הזה. הרב ש"ח קוק (לעיל הערה 3) טוען, שהמובא במסכת סופרים משקף את מנהג ארץ ישראל, וכפי שהוא מובא בירושלמי, ולפיו אין כל בעיה בקריאת שם שקלים לתרומה גם לאחר החורבן. גאוני בבל התנגדו למנהג זה, מפני שלא הכירו את דברי הירושלמי או שהתנגדו לו; אך למרות התנגדות הגאונים התפשט המנהג בארצות הגולה, וכדי לצאת ידי כל הדעות חידש הרמ"א אח"כ את הביטוי "זכר למחצית השקל". על דבריו יש להעיר, שהן במסכת סופרים והן בגאונים לא נזכר שהמנהג היה לתרום מטבעות כזכר למחצית השקל. הדיון הוא האם ניתן לקרוא לתרומה הניתנת לצדקה בשם "שקלים".

אנו נוהגין לגבות במקום שיש עיר מכל אדם חשוב הבא לעיר מראש חדש אדר, גובין ג' מחציות ממנו עד פורים, שכך קבלה ומסורת היא בידינו מאבות, שהם נותנים מחצית השקל.¹²

הרב שמשון בן צדוק (תלמיד המהר"ם מרוטנבורג) כותב:

ומה שנותנים ג' מחצאות בפורים – זהו רמז לשקל, דכתיב בפרשת כי תשא ג' פעמים מחצית השקל.¹³ ובמקום שאין מנין (צ"ל: עניים)¹⁴ יכול לעכב לעצמו מעות פורים שלו, וליתנו במקום שירצה.¹⁵

הרשב"ץ מעיד על מנהג לתת ג' מחציות מטבע למעות פורים, והוא מנמק את הדבר בשל העובדה שבפרשת שקלים נאמר שלוש פעמים הביטוי "מחצית השקל" (שמות ל, יג [שתי פעמים]; שם טו); זאת בנוסף על מעות פורים, שהן המתנות לאביונים המוזכרות במגילה, שאותם יש לתת לעניים בפורים. שוויו של המטבע שיש לתת כ"רמז לשקל" הוא ג' מחציות. לא נאמר האם אלו מחציות של שקל או מחציות המטבע הנהוג באותו מקום. אמנם הגר"א מצא שלוש תרומות במשכן ובמקדש, והן המשמשות כמקור למנהג זה.¹⁶ בירושלמי שקלים (א, א) נאמר:

12. דבריו מובאים במבוא לערוגת הבשם, מהדורת אורבך, ח"ד, עמ' 45.
13. רמז אחר להנהגת זכר למחצית השקל, שעולה מתוך פסוקי מצוות מחצית השקל, מביא הרב שלמה כהן, שר"ת בנין שלמה (לעיל הערה 3) בשם אחיו: בתורה נאמר לגבי מצוות מחצית השקל: "והיה לבני ישראל לזכרון לפני ה' לכפר על נפשתיכם" (שמות ל, טז) – כשאינו מקדש יש לעשות זכרון.
14. באליה רבה, אר"ח, סימן תרצד, ס"ק ד, כותב שיש להשאיר את הגירסה: "מנין". אך בברכי יוסף, בשירורי ברכה שם, ס"ק א, חולק עליו, וכותב שאדרבה יש לתקן את הגירסא, וצ"ל: "עניים".
15. תשב"ץ קטן, סימן קעב-קעג. מנהג זה מופיע במנהגי המהר"ם מרוטנבורג, מהדורת אלפנביין, ד"צ בני ברק, תשנ"ט, עמ' 74. הפעם הראשונה שבו נזכרת נתינת המעות בהקשר של מחצית השקל היא בתשובת הרב יצחק בן משה אור זרוע, המצטט תשובה של הרב רבי אליעזר מביה"ם להרב רבי יהודה חסיד זצ"ל, בדבר שכירות החזנים ונתינת חוקים. וכך כותב בספר אור זרוע, ח"א, הלכות שליח ציבור, סימן קיג: "ותיקנו להם שמחת תורה ומגבת פורים לעטרת מקדש מעט, כנגד מחצית השקל לעבודת בית יוצרנו, כדי שלא להכביד על הצבור שאין ידם משגת ליתן שכר החזנים בבת אחת". אך נראה שאין כוונתו לומר, שהיו גובים מטבעות זכר למחצית השקל, אלא רק שכשם שבזמן המקדש היו נותנים מחצית השקל לצורך התמידין, כך כיום את מגבת פורים נותנים לצרכי הציבור. עולה מכאן שלא היו גובים בזמנו מטבעות זכר למחצית השקל, וזאת בניגוד להבנתו של הרב יששכר טייכטל, שר"ת משנה שכיר, סימן רל, שלמד מכאן: "הרי בפירוש דמנהג זה ליתן מחצית השקל היה עוד בימי ר' אליעזר מביה"ם". וכן העיר המהדיר (בנו של המחבר) כהבנתו.
16. הרב ברוך רקובר, ברכת אליהו, אר"ח, חלק י, עמ' רכב, כותב, שבספר מעשה רב מובא בשם הגר"א שהיה נותן מחצית מטבע אחת. לפיו, הגר"א בביאוריו לשר"ע מסביר את מקורות השר"ע, אך הוא עצמו סבר אחרת. הרב אליהו דוד רבינוביץ-תאומים (האדר"ת), בתוך: הרב יצחק דדון, מגילת אסתר – הנשקפה כמו שחר, ירושלים תשס"ג, עמ' שט, כותב שיש לתת מטבעות ששוויים פחות משווי מחצית השקל, משום שכך לא נתפסת קדושה במטבעות, שכן להלכה פוסק הרמב"ם בהלכות שקלים

רבי חגי בשם רבי שמואל בר נחמן: שלוש תרומות נאמרו בפרשה הזאת: תרומת אדנים, ותרומת שקלים ותרומת המשכן. "דבר אל בני ישראל ויקחו לי תרומה" – זו תרומת אדנים; "מאת כל איש אשר ידבנו לבו תקחו את תרומתי" – זו תרומת שקלים; "וזאת התרומה אשר תקחו מאתם" – זו תרומת המשכן. תרומת המשכן – למשכן, מה שירצו יעשו; תרומת שקלים – לקרבן, מה שירצו יעשו, כדי שתהא יד כולן שווה; תרומת אדנים – לאדנים.¹⁷

הגר"א מציין מקור נוסף, מהאמור בירושלמי שקלים (ב, ג):

"והעמדנו עלינו מצות לתת עלינו שלישיית השקל בשנה לעבדת בית אלהינו" (נחמיה י, ג) – ר' חלקיה בשם ר' אחא: מיכן שאדם צריך לשלש שקלו שקלו שלושה פעמים.

מנהג זה מובא גם בהגהות מרדכי למגילה, סימן תשעז:

ומה שנותנין ג' מחציות לפורים – משום דכתיב בפרשת כי תשא ג' פעמים מחצית השקל, ובמקום שאין עניים יכול לעכב מעות פורים שלו לעצמן וליתנן במקום שירצה.¹⁸

מנהג זה התפתח באשכנז, והוא נזכר אח"כ אצל ר' יצחק אייזיק טירנא בספר המנהגים, פורים:

ונותנין כל אחד ג' מחציות, אפילו ילדים, למעות פורים, נגד מטבע ויונער,¹⁹ וחולקין [אותו] לעניים.

מדובר, איפוא, על מעות פורים הניתנות לעניים כצדקה; אך החידוש הוא בסכום ובמשמעותו: שלוש מחציות של המטבע הנהוג במקום,²⁰ וזאת כ"רמז לשקל", דהיינו: זכר למחצית השקל.

כך מופיע גם בספר תניא רבתי, סימן לח:

- א, א שאין לתת מקצת ממחצית השקל. זו הסיבה, לפי דעתו, שאין מקפידים לומר שעושים זאת לזכרון. ניתן ללמוד מדבריו, שאין לתת ג' חצאי מטבעות, וכדברי הגר"א לעיל. בכיוון הפוך כותב הרב שאול חנה קוק (לעיל הערה 3), עמ' 41–42, המשער שהנהיגו שלוש מטבעות כדי שהדבר לא יתפרש כקריאת שם למטבע מחצית השקל, מאחר שבמקדש נתנו מחצית אחת ולא שלוש.
17. ראה את הסברו של הרב יששכר תמר (לעיל הערה 5).
18. ראה מרדכי השלם, מהדורת רבינוביץ', ירושלים תשנ"ז, עמ' ח, אות מה, והערה 70.
19. על חישוב סכום מטבע זה ראה בדרכי משה, אר"ח, סימן תרצד.
20. כך מצוטט הדבר בהגהות של ספר מהר"ל (מנהגים), הלכות פורים: "מעות פורים – כל מקום שיש שם מטבע קבוע נוטלין ג' מחצית מאותה מטבע, ונותנים אותה למעות פורים, ולא מחצית של מטבע אחרת".

אבל בזמן הזה אין נוהגין שקלים, שבזמן הזה אין מקדישין וכו'; ואלו שנוהגין – אינן כשקלים, אלא כמתנות לאביונים.²¹

אצל הרב יעקב מולין, המהר"ל, בן דורו של ר' יצחק איזיק טירנא, מצינו הפרדה בין מטבע שנועדה למחצית השקל לבין מעות פורים, אם כי בדבריו הוא מערב את הלכותיהם. כך כתב בספר מהר"ל (מנהגים):

במנחה כשהולכים לבה"כ נותנין מחצית השקל ומעות פורים. ואמר מהר"י סג"ל, דכל בן עשרים שנה ומעלה חייב במחצית השקל, והוא ל"ד הלי"ש, וסימן: "והדל לא ימעיט ממחצית השקל" (שמות ל, טו). במגנצא הוא עולה לשוה ג' פהמוש.

והנותן שקלו צריך גם כן ליתן מעות פורים, שהם ג' מחציות המדינה... מעות פורים – כל מקום שיש שם מטבע קבוע נוטלין ג' מחצית מאותה מטבע, ונותנים אותה למעות פורים, ולא מחצית של מטבע אחרת.²²

מחצית השקל הוא סכום שכל בן עשרים שנה ומעלה חייב לתת. הוא מעריך את שוויו במטבע הנהוגה במקומו (מחצית השקל שווה במקומו לשלוש מטבעות שלימות, ולא לחצאי מטבעות). מעות פורים – שווין הוא ג' חצאי מטבעות שבאותו מקום. לא נראה שמעות אלו קשורות למחצית השקל, ולא נאמר מדוע יש לתת ג' חצאים של מטבע. את המעות היו נותנים במנחה של ערב פורים.

בלקט יושר מצוטטת תשובת המהר"ל רק בהקשר של מחצית השקל:

וז"ל תשובה שא' מהר"ל ז"ל... נוהגין בג' מחצין. טוב ליתן מחציות, כי כן כתוב בספרים: מחציות. מ"מ מי שאין לו מחציות יתן פשיט', כי קלא הוא דלא פסיק שזה הפשיט' בניאושטט היו מחציות, מחמת שהקיסר יר"ה רוצה לפסול הפשיט'. אנשים מיוחדים ברינוס נותנין בתענית אסתר מחצית השקל, שהם ל"ד בינגר העלר, והסימן: "הד"ל לא ימעיט", שהם בפדואה, ובכל מדינת בניזיא, ט"ו סו' מעט יותר.²³

החלוקה שעורך המהר"ל בין מעות זכר למחצית השקל ומעות פורים איננה ברורה. אולם כאשר הדברים מובאים ברמ"א בשולחן ערוך, נראה שישנה הפרדה בין מעות פורים למחצית השקל, אך באופן אחר:

21. על מחברו של ספר תניא רבתי, ראה: י"צ פיינטוך, "תניא רבתי", סיני, פ (תשל"ז), עמ' יד-כה; הנ"ל, מסורות ונוסחאות בתלמוד, רמת גן תשמ"ה, עמ' 65-76.

22. הלכות פורים ד, ו.

23. לקט יושר, חלק א (אר"ח) עניין ב, עמ' קנז.

חייב כל אדם ליתן לפחות שתי מתנות לשני עניים. הגה: י"א שיש ליתן קודם²⁴ פורים מחצית מן המטבע הקבוע באותו מקום ובאותו זמן, זכר למחצית השקל שהיו נותנין באדר; ומאחר ששלושה פעמים כתוב "תרומה" בפרשה, יש ליתן ג' (מרדכי ריש פ"ק דיומא [=צ"ל דמגילה]); ויש ליתנו בליל פורים קודם שמתפללים מנחה (מהרי"ל), וכן נוהגין בכל מדינות אלו; ויש ליתן ג' חצאים גדולים במדינות אלו, כי אין מטבע ששם מחצית עליה מלבד זו; ובמדינות אויטרייך יתנו ג' חצי וויינ"ר, שנקראו ג"כ מחצית, וכן לכל מדינה ומדינה; ואין חייב ליתנו רק מי שהוא מבין עשרים ולמעלה, ויש אומרים שנותנים מחצית השקל לצדקה מלבד ג' מחצית אלו, ואין נוהגין כן.²⁵

לפי הרמ"א, יש לתת ג' מחציות זכר למחצית השקל, ואין צורך לתת מטבע נוספת אחרת למחצית השקל. דברי הרמ"א הם תוספת לדברי השו"ע, שיש לתת מתנות לאביונים – דהיינו: יש לתת מעות פורים בפורים, ובערב פורים נותנים ג' מחציות מטבע מקומי, זכר למחצית השקל.

הרמ"א כבר כתב דברים אלה בפירוש בפירושו דרכי משה על הטור:

וזה לשון הגה"ה: מצאתי מעות פורים בכל מקום שיש מטבע קבוע לוקחים המחציות של אותה מטבע, ונותנים מהם ג' מחציות למעות פורים ולא של מטבע אחרת שהיא נוהגת במקום אחר. ומהרי"ל כתב: וכל בן כ' שנה יתן מחצית השקל, והם ל"ד הל"ש, וסימנך: "והדל לא ימעיט"; והנותן מחצית השקל צריך ג"כ ליתן מעות פורים ג' הל"ש. ובמנהגים שלנו כתוב, דיתן ג' חצאי וויינ"ר.

ונ"ל דמטבע שלנו – טוב ליתן ג' חצאים גדולים, כי שמו "חצי גדול", ושם מחצית עליהם כעל מחצית השקל. ועוד דמחצית השקל היה עשרה גרה, וחצי גדול הוא ט' פשוטים קטנים, ועצמו משלים ל-י'. ועוד דאין לנו שום מטבע שהיא בחצאין מלבד זו. ולא כאותן שנוהגים ליתן ג' חלקים מאחר שכתוב במנהגים לתת ג' חצאי וויינ"ר, והוא טעות, כי בכל מקום יש לשער לפי המטבע הקבוע.²⁶

24. הלבוש גורס כאן: "מעות פורים" במקום "קודם פורים", אך נראה שהרמ"א איננו רואה בתרומה זו מעות פורים, אלא מעות שהם זכר למחצית השקל, ואותם נותנים ערב פורים; זאת מלבד מעות פורים, שאותם נותנים ביום הפורים עצמו.

25. שו"ע, אר"ח, סימן תרצד, סעיף א.

26. דרכי משה, אר"ח, סימן תרצד, סעיף א.

החלק הראשון של דברי הרמ"א הללו לקוח מתוך דברי המהר"ל, ובחלק השני מוסיף הרמ"א דבריו משל עצמו; אם כי הוא מוסיף, שאותה מחצית מטבע שיש לתרום יש בה דמיון למחצית השקל של התורה. הדמיון הוא בכך שמחצית השקל של התורה היא י' גרא, ומחצית המטבע שאותה יש לתרום היא תשע מטבעות קטנים (המטבע הגדולה – שוויה שמונה-עשרה מטבעות), ובצירוף המטבע עצמה הרי לנו מטבע שאף היא בת עשר. אין כוונת הרמ"א לבאר, ששווי מחצית המטבע הנהוג שם הוא עשרה גרא שבמקרא, שהרי אם כך מדוע יש לתרום שלושה חצאי מטבעות? מכל מקום נקודה זו לא הוזכרה ע"י הרמ"א בהגהותיו לשו"ע.

המנהג – כפי שהוא מופיע בדברי הרמ"א בשו"ע – השתרש מאד באשכנז.²⁷ יש אף מי שמייחס את שורשו של המנהג כבר לימי מרדכי ואסתר.²⁸

ד. מנהג ספרד: מטבע בשווי מחצית השקל

מנהג נתינת ג' מחציות מן המטבע המקומי לא היה מוכר בספרד. בראשוני ספרד הוא לא הוזכר כלל, ובעצם לא נזכרת שום נתינת מטבע זכר למחצית השקל. עם זאת, בעל ספר החינוך, במצוות נתינת מחצית השקל בשנה, רואה בקריאת פרשת שקלים מנהג שהוא זכר לנתינת השקלים. לעיל ראינו ראשונים שראו בקריאת פרשת שקלים זכר להכרזה על השקלים; לפי בעל ספר החינוך, הקריאה היא זכר לנתינה. וכך כתב החינוך, מצוה קה:

שיתן כל אחד מישראל מבין עשרים שנה ומעלה, בין עני בין עשיר, מחצית השקל... ועכשיו בעוונותינו, שאין לנו מקדש ולא שקלים, נהגו כל ישראל לזכר הדבר (=נתינת מחצית השקל) לקרות בבית הכנסת בכל שנה ושנה

27. מופיע אצל הרב שלמה גאנצפריד, קיצור שולחן ערוך, סימן קמא, סעיף ה-ו. אם כי יש שנהגו בו שינויים. למשל הרב אברהם גומבינר, מגן אברהם, שו"ע או"ח, סימן תרצד, ס"ק ב, כותב, שבמקומו נהגים לתת זכר למחצית השקל בשחרית לפני קריאת המגילה.

28. הרב יקותיאל יהודה הלברשטם (האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג), שו"ת דברי יציב, חלק או"ח, סימן רצג, כותב: "כנראה שכבר אז בימי מרדכי ואסתר נתנו מחצית המטבע לזכר מחצית השקל שהיה נוהג במקדש. וי"ל בדרך אגדה, דמבואר במגילה י"ב ע"א: הם לא עשו אלא לפנים, אף הקב"ה לא עשה עמהן אלא לפנים, וגם מחצית השקל נתנו אז לצדקה בתורת זכר למקדש בבחי' לפנים, וזה היה חשוב ומקובל מאד קמי שמיא, וזכות המצוה הגין בעדם להצילם משקליו של המן". הרב משה הכהן, שו"ת שואל ונשאל, חלק ג, סימן לב, כותב: "שאינו רחוק אם המנהג הזה נמשך דור אחר דור מימי בית ראשון והלאה, או מימי בית שני והלאה", זאת מאחר שהמסורת מספרת כי היישוב היהודי בגר'בה הוא מתקופות אלו.

פרשה זו של "כי תשא" עד "ולקחת את כסף הכפרים", בשבת שהוא לפני ראש חדש אדר לעולם.²⁹

כאמור, נתינת מעות פורים – גם כזכר למחצית השקל – לא נמצאת בספרד, ואף לא בספרי הפסיקה³⁰ כמו הטור, הרמב"ם והשו"ע. עם זאת, נראה שבשלב מאוחר יותר חדר מנהג זה גם לספרד, ויש פוסקים הכותבים על נתינת מעות כזכר למחצית השקל, אולם בשינוי משמעותי ממה שנהגו באשכנז: לא נזכר שיש לתת שלוש מטבעות הנהוגות באותו מקום, אלא אחת; ושוויה של אותה מחצית האחת היא כשווי מחצית השקל שנהגה בזמן הבית.³¹ נראה שמנהג זה בקהילות ספרד מופיע לראשונה בתקופה מאד מאוחרת, לאחר שהוא כבר נוהג כמה מאות שנים בקהילות אשכנז. כך כותב הרב יוסף דוד:

צריך ליתן מחצית השקל הקבוע באותו מקום ובאותו זמן, אם הוא עשרה גרה או יותר. אבל אם מחצית השקל הקבוע הוא פחות מזה – צריך ליתן עשרה גרה, ואפשר שצריך לתת י"ב גרה... והרוצה להתחסד יותר צריך ליתן ג' חצאי שקלים, אם יש להם צורך.³²

יתכן שהוא הכיר את מנהג ק"ק אשכנז בשאלוניקי, כפי שמופיע בספר מעגלי צדק,³³ ומשם הובא המנהג לקהילות ספרד. על מנהג איזמיר כותב הרב יעקב חיים סופר,

29. כך, כנראה, הבינו גם הלבוש והמשנה ברורה, סימן תקפה, ס"ק א. ראה: הרב צבי פסח פרנק, מקראי קודש, פורים, עמ' עו. כך גם כתב הרא"ה קוק, מדבר שור, עמ' קכט: "צדקה תרומם גוי' (משלי יד, לא) – אלו ישראל (בבא בתרא י ע"ב), שעיקר מה שצדקתם של ישראל פועלת הוא על התרוממות הכלל. ואף שעתה, בגלות, בעוה"ר אין לנו כלי לקבל פרי הצדקה ועבודת ה' לטובת הכלל, מ"מ הכל מונח לטובת הכלל לעת ישועה. אך דבר זה, שתהיה דרך העבודה פועלת כך שתהיה התועלת חוזרת לאוצר הכלל כולו, צריך זכות ומעשים שעל ידו יקבע הדבר כן. וזאת הפעולה היתה בעיקרה ע"י המשכן, ואח"כ נמשכה ע"י השקלים התמידים, ונמשכת ג"כ בגלות ע"י קריאת פרשת שקלים, ככלל חז"ל: כל העוסק בתורת חטאת כאילו הקריב חטאת (מנחות קי ע"א)". עוד על ערכה של קריאת פרשת שקלים בזמן הזה, ראה: הרב צדוק הכהן מלובלין, פרי צדיק, שמות, עמ' 114–115, 123.

30. הרב יצחק רצאבי, שולחן ערוך המקוצר, א"ח, חלק ג, עמ' רעז, כותב, שלא נהגו בתימן במנהג זה, אם כי הוא מציין שבשתיילי זיתים העלה חלקים מדברי הרמ"א בעניין זה.

31. על המחלוקת בין האשכנזים לספרדים, ביחס לשאלה אם יש לתת ג' חצאי מטבעות מקומיות או מחצית ממש, ראה: הרב יואל עמיטל, כי שרית, "מצוות מחצית השקל", עמ' 184–187. הוא תולה מחלוקת זו במחלוקת הראשונים: הרמב"ם והראב"ד.

32. שר"ת בית דוד, י"ד, סימן קיח. ראה שר"ת ציץ אליעזר, חלק ט סימן ט, ד"ה ג: "ספר שר"ת בית דוד לאחד מגדולי הפוסקים מחכמי הספרדים (והחיד"א ז"ל בספרו שם הגדולים, מערכת הגדולים, כותב עליו: "הוא הקדוש"), ושמענו מקדושתו והתבודדותו, והיה בזמן הרב מהר"י קארו והרב כרם שלמה".

33. הלכות ומנהגים לכל השנה למנהגי אשכנז, מהדורת הערשקאוויטש, ירושלים תש"ס, סימן סא, עמ' קסב–קסג.

שהמנהג לתת זכר למחצית השקל לא נזכר ברמב"ם, בטור ובשו"ע, ומציין שהמקור למנהג בקהילות ספרד הוא בדברי הרמ"א:

ומכל מקום המנהג כדברי מור"ם ז"ל בהג"ה, כדי לעשות זכר למחצית השקל שהיו ישראל נותנין באדר לעבודת ביהמ"ק... ועל כן מי שידו משגת יש לעשות זכר למחצית השקל, דהיינו שייתן מטבע שמצוי באותו מקום, ששמו מחצית, ויש בו כסף מזוקק שיעור מחצית השקל או יותר... ושיעורו ג' דרה"ם כסף, כמ"ש בשו"ע יו"ד סימן שה, בעניין פדיון הבכור... דלא עדיף זכר בזמן הזה מפדיון הבן דאורייתא, דיוכל לתת כסף או שווה כסף... ואם אין ידו משגת לזה, אז יתן מטבע שמו "חצי", כנהוג באותו מקום או כפי יכולתו, יהיה מה שיהיה, כיון שאינו אלא לזכר בעלמא.³⁴

מחד, כותב כף החיים שיש לנהוג כרמ"א, אך מאידך, הוא כותב ששווי המטבע לפי דעתו הוא כערך מחצית השקל שנהגה במקדש, ורק מי שאין ידו משגת יתן חצי מהמטבע המקומית. כף החיים שם, בס"ק כג, מתייחס לדברי הרמ"א, שיש ליטול ג' חצאי מטבעות, וכותב שאין לזה טעם, משום שתרומת האדנים ותרומת המשכן לא היו ממטבעות של מחצית, אלא "איש אשר ידבנו לבו"; וזה נהג רק במדבר, ולא בזמן הבית:

וכיון שכך, מה צורך לעשות להם זכר? ומנהג זה לא נתפשט בכל מקום, שלא נהגו לתת כי אם חצי מטבע הפחות שבמטבעות, ואף זו אין יד הכל שוה.³⁵

דיון נרחב בשאלת התרומה כזכר למחצית השקל מצינו אצל הרב עובדיה הדיה³⁶, המציין אף הוא שהמנהג לא נזכר בתלמוד ואצל הראשונים בספרד, והוא מבוסס על דברי הרמ"א. לדבריו, יש לתת זכר למחצית השקל מלבד המתנות לעניים. באשר לשווי המטבעות, הוא מבסס את דבריו על דברי הרמ"א בדרכי משה שם, ולהבנתו³⁷ מדברי הרמ"א יש ללמוד מספר דברים:

דצריך ליתן חצי מטבע הקבוע באותו המקום דווקא, ולא של מקום אחר; וגם מטבע שיש שם "מחצית" עליו;

34. כף החיים, אר"ח, סימן תרצד, ס"ק ג-ד.

35. בכף החיים שם, ס"ק כא, הביא נוסח תפילת "יהי רצון" שיש לומר לפני הפרשת מחצית השקל, וכן הוא כותב ללמוד משניות שקלים, פרקים ג-ד.

36. שר"ת ישכיל עבדי, חלק א, אר"ח, סימן יט.

37. שם, ס"ק ח.

וגם דיהיה באותו מטבע משקל הכסף שבזמן בית המקדש, שהוא עשרה גרה.

כמו כן הוא כותב, שבמקום שנהגו יתנו גם בעד הילדים; זמן נתינת המחצית הוא במנחה של תענית אסתר; ויש לתת לשם נדבה, ולא לשם כפרה. מכאן ואילך מאריך הרב עובדיה הדאיה³⁸ להסביר את מקורותיו של הרמ"א, ואת חישוב שוויו של מחצית השקל לפי הערך הכספי כיום. חלק ממסקנותיו בסוף דבריו³⁹ הוא:

שצריך לתת מטבע בשיעור שני דרהם וחצי כסף מזוקק; ומאחר שהרב בית דוד אמר שלוש דרה"ם, ויש הנוהגים כן, אין לזוז ממנהגם. צריך לתת ממטבע הקבוע באותו מקום, גם שהוא יותר משלוש דרהם. ואם אין מטבע של חצי, יכול לתת גם מטבעות אחרות של כסף השווים ג' דרה"ם כסף מזוקק. אין לתת מטבעות בעל ערך נקוב, וכן לא שווה כסף, אלא רק כסף מזוקק. ומי שרוצה להתחסד יותר, יתן ג' חצאים זכר לג' פעמים מחצית השקל.

בשו"ת ישכיל עבדי⁴⁰ דן שנית הרב עובדיה הדיה בענין זה, ושם כתב שרבים יצאו נגדו, אך הוא נשאר דבק בעמדתו, שיש לתת כסף מזוקק בערך של שנים וחצי דרה"ם. על הטענה שזהו רק זכר בעלמא למחצית השקל וראוי להקל ולהתיר אפילו בשווה כסף – כתב שם,⁴¹ שמאחר שאנו עושים זכר למה שהיה במקדש לא נחשב הדבר "זכר" בעלמא, אלא יש לעשותו באופן הדומה למה שהיו עושים בזמן בית המקדש,

שבו יהיה ניכר ה"זכר" שפיר. ובוודאי אין לזוז ממעשה אבותינו אפילו בזמן הזה כל שלא נמצא רמז בדברי ראשונים להיפך, כי מה כוחנו ומה גבורתנו לשנות בזה אפילו כחודה של מחט... ומהאי טעמא כתב שם, דכיון דהשקלים בזמן הזה הם לכופר נפשו... אינו יוצא ידי חובה עד שיתן מטבע שיהיה בו ג' דרה"ם כסף מזוקק. ולטעם זה ודאי אין לחלק בין אם הוא איסור דאורייתא או דרבנן או מתיקון הראשונים דתיקנו לזכר דאורייתא, דטעם זה שייך בכלהו, מאחר דתיקנו לכופר נפש האדם, וכל מאי דתיקנו הראשונים כעין דאורייתא ודרבנן תקון. ומעתה הדרן לדידן, דבוודאי כל הולך ישר יבין לאשורו דהעיקר כדברינו, והבוחר יבחר. ודוק.

38. שם, ס"ק ט-יח.

39. שם, ס"ק כ.

40. חלק ב, אר"ת, סימן יא.

41. ס"ק ד.

על דברי הרב עובדיה הדיה יש להעיר, שתשובתו מבוססת על המשפט מתוך דברי הרמ"א בדרכי משה על הטור, שבו התייחס הרמ"א להשוואה שבין שווי מחצית המטבע הנהוגה באותו מקום לבין שווי מחצית השקל שבתורה – דבר שלא נזכר כלל בדברי הרמ"א בשו"ע. כפי שהסברנו לעיל, הרמ"א לא התכוון לומר בכך ששווי מחצית המטבע הנהוג שם הוא עשרה גרה שבמקרא, שהרי אם כך מדוע יש לתרום שלושה חצאי מטבעות? כוונתו היתה לומר שיש שאותה מחצית מטבע גדולה – שוויה בשוק היא תשע מטבעות קטנים, והמטבע עצמו משלים לעשרה, ובזה דומה המטבע למחצית השקל של התורה, המורכבת מ-י' גרה. מכל מקום, לא הזכיר הרמ"א דברים אלו בהגהותיו על השו"ע.

גם הרב אליעזר ולדנברג טוען שאין להבין מדברי הרמ"א כאילו הוא סובר שיש לתת שווי של מחצית השקל כפי שהיה נהוג בזמן הבית. זאת בעקבות תשובה של המהרש"ם לשאלה, כיצד יש לנהוג במקום בו אין חצאי מטבע מקומי. לפיו:

רואים שלא עלה כלל על דעת הגאון המהרש"ם ז"ל להשים בפיו של הרמ"א ז"ל שכוונתו כאילו שצריכים לעשות חישוב ולתת ממש כפי הערך של מחצית השקל, כפי שעלה על דעת שו"ת בית דוד (הספרדי) חיו"ד, סימן קיח, וכפי הנראה נגרר לפי"ז לכתוב כן גם בספר כף החיים על או"ח, סימן תרצ"ד, סק"ב, וכן כמה ממחברי זמננו. אלא היה פשוט בעיניו, שאין לתת כי אם מחצית מהמטבע הקבוע בזמנו, באין הפרש כמה ערכו לעומת המחצית השקל, היות שזה רק לזכר בעלמא; וכפי שאנו רואים שגם להמשנה ברורה היה ג"כ פשוט בעיניו בכזאת, עד שכותב בביאור הלכה שאפשר לתת אפילו מטבע קטנה שנקרא חצי גראש (ורק כותב שמכל מקום אין זה מטבע חשובה כלל, אפילו אם נותן ג' חצאין, אם לא שנותן גם בעד בניו הקטנים); וכן מעתיק גם הכה"ח בעצמו, בס"ק כ"ג, בשם המט"י, שלא נהגו לתת כי אם מטבע הפחות שבמטבעות, כיון שאינו אלא זכר בעלמא; וכן כתב גם הערוה"ש בסעיף ת, שבמדינת רוסיא צריכין ליתן ג' חצאי ק"כ, שהיא המטבע היותר קטנה, עיי"ש. ואדרבא, אם ידקדק על עצמו לתת בדיוק לפי הערך של מחצית השקל אז, יש מקום לחשוש לחשש קדשים, כמו"ש כיו"ב הטור בסימן תע"ג, כיעו"ש. וגם הוא חומר דאתי לידי קולא, שלא יוכל לעמוד בדבר לפי מצבו הכלכלי לתת בכזאת עבור כל אחד ואחד מאנשי ביתו, ויגיע לידי לחץ זו הדחק, ובפרט בימינו אלה שהערך עולה לסך גבוה. ואין להאריך יותר.⁴²

42. שו"ת ציץ אליעזר, חלק יג, סימן עב.

לפי דברי הרב ולדנברג, לא ניתן לתלות את הדברים הללו בדברי הרמ"א, אם כי ניתן להנהיג מנהג אחר, לפיו יביאו מחצית שקל בשווי כספי כפי שהיה בזמן הבית. מכל מקום, גם הרב עובדיה יוסף⁴³ כתב כדברי כף החיים והרב עובדיה הדיה, שיש לתת סכום השווה למחצית השקל מהתורה; אם כי הוסיף, ש"מי שאין ידו משגת לתרום כשיעור זה, יתן כפי נדבת לבו וכמיטב יכולתו, כי הראשונים לא הזכירו שישנה חובה לעשות זכר למחצית השקל". וכתב עוד, שניתן לתת זאת גם בשווה כסף ובשטרות נייר, בניגוד לדברי הרב עובדיה הדיה.⁴⁴ לסיכום, לפנינו מנהג אשכנזי שחדר בשלב מאוחר לקהילות ספרד, אך פרשנותו בקהילות אלו שונה, אף בדברי הרמ"א, שהוא המקור שממנו למדו הפוסקים הספרדים נוהג זה.

סביב המנהג התפתח דיונים בפוסקים בשאלות הבאות: האם ניתן לתת חצאי מטבעות ששוויים גבוה, או אף חצאי מטבעות ששוויים נמוך, ובלבד ששם "מחצית" עליהן? כיצד יש לנהוג במקום שבו אין חצאי מטבעות – האם יתן שלוש מטבעות, מתוך כוונה לתת רק את חצי ערכם (והשאר מתנה), או ששני אנשים יתנו ביחד שלוש מטבעות? האם ניתן לתת חצאי מטבעות הנוהגים במקום אחר? האם חצאי מטבעות אלו צריכים להיות מכסף ולא ממתכת אחרת? מה דינו של מי ששכח לתת לפני פורים? האם חייבים בכך גם נשים וקטנים? ועוד. התשובות לשאלות אילו יונקות ברובן מדיני מחצית השקל שבזמן המקדש.⁴⁵

ה. ייעוד תרומת זכר למחצית השקל

מהו ייעודן של המטבעות שנאספו כזכר למחצית השקל? יהודים שישבו בחו"ל הרבו לתרום ליושבי ארץ ישראל בהזדמנויות שונות, ולקיים בזה מצוות צדקה. התרומות הועברו דרך המשולחים – השד"רים – או לקופת ר' מאיר בעל הנס ועוד. זאת על בסיס המדרש: "בארצך" – יושבי ארץ ישראל קודמין ליושבי חוצה לארץ".⁴⁶ התרומות לא החילו כסף לעניים בלבד, אלא גם משלוח בגדים ומזון,

43. שו"ת יחוה דעת, חלק א, סימן פו.

44. כך פסק גם בילקוט יוסף, מועדים, חלק ה, עמ' 312. ראה עוד בדברי הרב חיים דוד הלוי, מקור חיים השלם, חלק ד, עמ' 343.

45. תשובות שונות לשאלות אלו, ראה אצל: הרב אליקים דבורקס, "זכר למחצית השקל", בשבילי ההלכה – שבת ומועדים, עמ' קנג-קסא; הרב יוסף ליברמן, ימי הפורים, עמ' סב-סו; הרב צבי כהן, פורים וחודש אדר, עמ' עו-עז; הרב יהושע דב פלדשטיין, יד בפורים, בני ברק תשנ"ה, עמ' מט-נד; הרב גבריאל צינגער, נטעי גבריאל, הלכות פורים, ירושלים תש"ס, עמ' קעז-קפה; הרב שלום בן ציון פלמן, שלמי תודה, בני ברק תשס"א, עמ' רסח-רעא; הרב משה הררי, מקראי קודש, פורים, עמ' נה-נח; הרב טוביה פרוינד, מועדים לשמחה, שבט-אדר, ירושלים תשס"ב, עמ' רלט-רסה, ועוד.

46. מדרש תנאים לדברים טו, ז.

פריעת מיסים וחובות ועוד.⁴⁷ בדברינו הבאים נתמקד בהעברת מטבעות של זכר למחצית השקל לטובת היישוב בארץ ישראל ולענייה, ולא כצדקה רגילה.⁴⁸ במנהגי מהרי"ל נזכר גם כן מנהג נתינת מטבע כזכר למחצית השקל. באשר לייעוד התרומה, כתב בספר מהרי"ל (מנהגים):

וראיתי שם שבעלי כיסים ויש מן הבינונים נתנו מחצית השקל, ואת מחצית השקל החזיקו לסייע בו אל העולים לארץ הצבי לשם שמים, ומעות פורים היו חולקים מיד באותו פורים לעניים, כשאר צדקה.⁴⁹

משלוח המעות לארץ ישראל התפשט במקומות נוספים באשכנז. כך מצינו במנהגי פרנקפורט, בדברי הרב יוסף יוזפא האן נירלינגן:

בהרבה מקומות המנהג לשלוח מחצית השקל לעניי ארץ ישראל, ומנהג יפה הוא, אחר שבזמן הבית היו כל ישראל שולחין שקליהן לירושלים.⁵⁰

הרב יוסף יוזפא, מחבר ספר יוסף אומץ, נאה דרש ונאה קיים. בפקס דק"ק וורמיישא מובא מדברי הרב יוזפא קאשמן, שהיה שמש בפראנקפורט זמן רב אחרי בעל יוסף אומץ:

היום יום ב', כ"ד סיון, שס"א לפ"ק, לקחנו... מעות מחצית השקל...
ושלחנו אל יד האלוף הגאון הר"ר זעליקמאן פנחס נירלינגן מק"ק
ורנקבורט, לשלוח אל ארץ צפת תוב"ב ולעניי ירושלים וחברון.

47. על עדיפותם של עניי ארץ ישראל בכלל ועניי ירושלים בפרט, על פני עניי מקומות אחרים בגלות, ניתן ללמוד ממספר תשובות שנכתבו בעניין. ראה: הרב יוסף קולון, שו"ת מהרי"ק, סימן ה; הרב דוד כהן, שו"ת הרד"ך, סימן כו; הרב יוסף טראני, שו"ת מהרי"ט, חלק א, סימן סג; הרב יאשיהו פינטו, שו"ת נבחר מכסף, חלק חו"מ, סימן קא; הרב משה סופר, שו"ת חתם סופר, אר"ח, סימן רג. על תשובה זו, ראה: הרב עמיהוד יצחק מאיר לוין, "דרשת פקידים ואמרכלים באמסטרדם לעכב מגבית לשיקום ביכנ"ס חורבת ר' יהודה החסיד בירושלים, ותשובת החתם סופר", אורייתא, יט (תשס"ג), עמ' שלח-שמד. שו"ת חתם סופר, חלק ב (יר"ד), סימן רלד; ובחלק ו (ליקוטים), סימן כז; ר' יוסף חיים, שו"ת רב פעלים, חלק ד, יר"ד, סימן כו; הרב שלמה אבן דנאו, שו"ת אשר לשלמה, סימן לה; הרב בנימין מאיר חי עוזיאל, שו"ת משפטי עוזיאל, כרך א, יר"ד, סימן יא, ועוד.

48. הרב ש"ח קוק, "שקלים בזמן הזה" (לעיל הערה 3), עמ' 43, כותב שהוא עתיד להקדיש מאמר מיוחד על משלוח שקלים מחו"ל לארץ לאחר החורבן. לעת עתה לא מצאתי מחקר כזה בכתביו.

49. מהרי"ל (מנהגים), הלכות פורים ד, ו. הרב יקותיאל יהודה הלברשטם, האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג, שו"ת דברי יציב, חלק אר"ח, סימן רצג, ד"ה ב, מסביר טעם המנהג המופיע במהרי"ל: "ונראה שהיו שתי נתינות, דפעם אחת היו נותנים מחצית השקל להעולים לארץ ישראל דייקא, וזה זכר למחצית השקל שהיו נותנים לביהמ"ק, ובפעם הב' היו מחלקים לעניים בפורים לצאת ידי חובת מתנות לאביונים".

50. יוסף אומץ, סימן תתרפט.

היום יום ב', כ"א סיון, שס"ב לפ"ק, לקחנו ממעות מחצית השקל, לשלוח ע"י האלוף הר"ר יוזפא בן הר"ר זעליקמאן לארץ צפת תוב"ב ולעניי ירושלים וחברון.⁵¹

גאוני פרנקפורט הנזכרים הם הרב יוסף יוזפא, ואביו הרב זעליקמן נוירליגן. באותם שנים אנו שומעים על קהילת וינציאה, שמתקנת כתקנה מחייבת לתת את מעות מחצית השקל לעניי ארץ ישראל, ואף ניתן לכפות על קיומה. קהילה זו פנתה גם לקהילות אחרות באיטליה ובפולין בתביעה שיילכו בעקבותיה. כך מופיע בתקנת וינציאה בשנת שס"א:

שיחוייבו כל איש אשר בשם ישראל יכונה, שהוא בן עשרים שנה ומעלה, ושיהיה מן פורעי מס, מן שלושה דוקאטי ומעלה לפרוע מחצית השקל, שהוא רביע דוקאטי לכל שנה בשנה, והפרעון ייעשה בשבוע שתחול בה פרשת שקלים... ויהיה כח ביד מעלתם של הגבאים המיוחדים לכך לכופ ולנגוש למסרב ח"ו לפרוע זה בכל מיני כפיות... והעמדנו עלינו לתת מחצית השקל⁵² איש כופר נפשו לסייע לעניים האלה, ממנו יראו ויעשו כל הקהילות הקדושות. ויען וראינו כי יש מן הק"ק אשר לא נתעוררו עדיין לזה, באנו כמזכירים לעשות סדר ותיקון על נתינת מחצית השקל, כי עניי עיר הקדושה קודמים לכל, ואף על פי שחרבה – בקדושתה עומדת.⁵³

את עקבותיו של המנהג לשלוח את התרומות לארץ ישראל אנו מוצאים עוד בקהילות אשכנז אחרות.⁵⁴ הרב ישראל נג'ארה מעיד במכתב לר' בצלאל אשכנזי, בעל שיטה מקובצת, על גביית כספים בדמשק עבור היישוב בירושלים, ממעות מחצית השקל:

51. מנהגי ק"ק וורמישא, הוצאת מכון ירושלים תשמ"ח, עמ' רנה. ראה עוד: נוהג כצאן יוסף, עמ' קצט.
52. על פי הפסוק: "והעמדנו עלינו מצות לתת עלינו שלישיית השקל בשנה לעבדת בית אלוקינו" (נחמיה י, לג). פסוק זה נאמר במסגרת כתב האמנה של בוני הבית השני. למנהגי הבית השני היתה סמכות לכופ, לנגוש ולהעניש את מי שלא מילא אחר הוראותיהם (עזרא ז, כו; י, ח).
53. על בסיס דברי הרמב"ם בהלכות בית הבחירה ו, טז, על קדושתם הנצחית של ירושלים ומקום המקדש: "ואף על פי שחרבו – בקדושתם הם עומדין". תקנת וינציאה נדפסה בראש ספר תורת משה, לרב משה אלשיך, וינציאה שס"א. וראה עוד בכתבי ר' יהודה אריה די מודינא, מ"ה בלוי, בודאפסט תרס"ד, עמ' 140–141. תקנת וינציאה מופיעה גם אצל: אברהם יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 57–64. גם הרב משה אלשיך נשלח לקבץ כספים עבור בניין הארץ, וכתב על כך אגרת הנושאת את השם: "חזות קשה". ראה: מרדכי פכטר, "חזות קשה לר"מ אלשיך", שלם, 1 (תשל"ד), עמ' 157–194.

54. ראה: אגרות הפקידים והאמרכלים באמשטרדם, חלק א, עמ' 75, 212, 235, 246, 275; חלק ב, עמ' 174–175.

שמענו ועשינו את אשר גזרה חכמתו הרחבה עלינו, לתת את הכופר אשר
 שת... לכל אשר תקרינה שמחות וגיל להעלות את ירושלים על ראשם...
 התנדבו ונתנו איש כופר. ואח נפשינו הנבון והנעלה, הר' יעקב יצ"ו, קם
 ונתעודד כמוני כמוהו... יחד הלכנו ביום הפורים, נמהרים סובבים בעיר,
 להעיר לבבות ולגבות על דלתי בתי יחידי הקהל, כי ממה שנגבה בבית
 הכנסת [דמי מחצית השקל] לא ניתן לנו מאומה.⁵⁵

משהגיע מנהג נתינת מעות כזכר למחצית השקל לספרד, היו גם שם כאלו שהעבירו
 את תרומת זכר למחצית השקל לארץ ישראל:
 הרב יעקב חיים סופר כותב שמנהג איזמיר הוא להכריז בפרשת שקלים על נתינת
 הזכר למחצית השקל,⁵⁶ ומר"ח אדר יוצאים הגבאים לגבות מבני העיר ומחלקים אותו
 לת"ח נצרכים ולעניים:

ויש מקומות שמניחים פקידים לגבות מחצית השקל מכל בני העיר,
 ואח"כ מאספים אותם יחד, ושולחים להכמי ארץ ישראל. והוא זכר
 למחצית השקל בזמן הבית, שהיו גובין אותם מחו"ל ושולחין לירושת"ו
 לעבודת בית המקדש. ובא"י עצמה יש נוהגין לתת אותם לגבאי צדקה
 להוצאות בית הכנסת, זכר למקדש. ויש שנותנין אותם לת"ח הנצרכים
 בצנעא.⁵⁷

לפי כף החיים, גם בארץ ישראל ייעדו את תרומת הזכר למקדש לדבר שיסייע לבניין
 התורה והארץ – להוצאות בית הכנסת, שהוא עצמו מקדש מעט.⁵⁸
 הרב רפאל אהרן בן שמעון מתאר את מנהג מצרים:

בענין מחצית השקל פה אין מנהג קבוע: יש רבים הנותנים אותו לעניי
 עיה"ק ירושלים ת"ו, ונותנים אותו ביד הגבאי שלהם הממונה על ככה.
 ואין לשום עיר מארץ הקודש שום זכות מקופת השקלים, זולת עיר
 קדשנו ותפארתנו, ירושלים ת"ו, כי הוא זכרון למחצית השקל הניתן בזמן

55. הרב ישראל נג'ארה, "מימי ישראל", וינציה ש"ס, דף קסב. מופיע אצל: אברהם יערי, שלוחי ארץ
 ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 226.

56. הרב חיים פלאג'י, שו"ת חיים ביד, סימן סג, דן במקרה שאירע באיזמיר, בו רב מסויים גבה
 באמצעות גבאיו את מחצית השקל, ולא הרב הכולל כנהוג כל השנים.

57. כף החיים, או"ח, סימן תרצד, ס"י כג–כד.

58. הרב דוד כהן ("הרב הנזיר"), אור הנצח, שביבי אורות פורים ופרשת שקלים וזכור, עמ' כז–כח, מביא
 את דברי כף החיים, וכותב: "אם עיקר מחצית השקל זכר למקדש, היה נראה לענ"ד לתיתה לבית
 הכנסת, על דעת הגבאים... וכן מנהגי בבית כנסת שלנו, לתת ממחצית השקל שנאסף לשמשי בית
 הכנסת, וגם לתלמידי חכמים ועניים הגונים".

בית המקדש לקנות בו תמידי ציבור. ויש נוהגים לחלקו הם לעניים צנועים. ונהרא ונהרא ופשטיה. והבוחר בירושלים יראנו בבנינה בקרוב, ויעשה עמנו לטובה אות, וכימי צאתנו מארץ מצרים יראנו נפלאות.⁵⁹

ו. תרומת מחצית השקל מבני הגלויות בזמן הבית

נראה שלמנהג זה – נתינת המטבעות של זכר למחצית השקל לבניין התורה והארץ – ישנם שורשים עמוקים, הן מצד התורמים בני חו"ל, והן מצד יעודה של התרומה.

1. תרומת בני חו"ל

גם בזמן הבית נדבו בני חו"ל את מחצית השקל למקדש. כך נאמר במשנה בשקלים (ג, ז):

תרם את הראשונה, ומחפה בקטבלאות; שניה, ומחפה בקטבלאות; שלישית לא היה מחפה, שמא ישכח ויתרום מן הדבר התרום. תרם את הראשונה לשם ארץ ישראל, ושניה לשום כרכים המוקפין לה, והשלישית לשום בבל ולשום מדי ולשום מדינות הרחוקות.

בתוספתא מסכת שקלים (ב, ג-ד) מפורט יותר:

תרם את הראשונה, ואמר: "הרי זו מארץ ישראל על כל ישראל", וחיפה בקטבלאות, מפני שאנשי סוריא באין ושוקלין עליה. תרם את השנייה, ואמר: "הרי זו מעמון וממואב ומכרכין המוקפין לארץ ישראל", וחיפה בקטבלאות, מפני שאנשי בבל באין ושוקלין עליה. תרם את השלישית ואמר: "הרי זו מבבל וממדי וממדינות הרחוקות מארץ ישראל על כל ישראל".

וכך ניסח זאת הרמב"ם בהלכות שקלים ב, ח:

כשהוא תורם שלוש קופות אלו, תורם את הראשונה לשם ארץ ישראל, והשנייה לשם הכרכין המוקפין לה ולשם כל (ארץ) ישראל, והשלישית לשם בבל ולשם מדי ולשם המדינות הרחוקות ולשם שאר כל ישראל.

ממקורות אלה עולה, שבני חו"ל הקרובים לארץ ישראל – דהיינו: יהודים שישבו בעמון ומואב – ואף בני חו"ל שגרים במדי ובבל, היו תורמים מחצית השקל.⁶⁰

59. נהר מצרים, אר"ח, נג ע"ב. מנהג מצרים מופיע גם: ילקוט מנהגים ממנהגיהם של שבטי ישראל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 412, הערה 1. שם הוא כותב, שהיו מקומות שנתנו את המעות לש"ד מארץ ישראל, ובדרך כלל מירושלים.

2. יעודה של התרומה

במשנה בשקלים (ה, ב) נאמר:

ואמת המים וחומת העיר ומגדלותיה וכל צורכי העיר באין משיירי הלשכה.

כספי מחצית השקל יועדו לקרבנות. תרומות שלא נעשה בהן שימוש היו מועברות בסוף השנה לבניין העיר ירושלים: אמת המים, חומות ומגדלים, וכל דבר שנדרש לבניין העיר. מכאן שנתנית הזכר למחצית השקל עבור יושבי הארץ לשם בניינה מהווה צורת ביטוי טובה לזכר עיקרה של המצוה.

ז. זכר למחצית השקל כצדקה

יחד עם זאת, פוסקים רבים סוברים שאת כספי זכר מחצית השקל יש ליעד למטרות אחרות, תוך התעלמות מסויימת מן המקורות המובאים לעיל בדבר נתנית המעות לעניי ארץ ישראל בדווקא, או ליישוב הארץ.⁶¹ יש הסוברים שאת מעות הזכר למחצית השקל יש לתת לעניים, וזאת בנוסף למעות פורים הניתנות לעניים. הקשר בין מצוות מחצית השקל בזמן הבית למצוות צדקה לאחר החורבן נמצא בגמרא בבא בתרא (ט ע"א):

אמר רב אסי: לעולם אל ימנע אדם עצמו [מלתת] שלישית השקל בשנה, שנאמר: "והעמדנו עלינו מצות לתת עלינו שלישית השקל בשנה לעבדת בית אלהינו" (נחמיה י, ג). ואמר רב אסי: שקולה צדקה כנגד כל המצוות, שנאמר: "והעמדנו עלינו מצות וגו' " – "מצוה" אין כתיב כאן, אלא "מצוות" ... וא"ר אלעזר: בזמן שבהמ"ק קיים, אדם שוקל שקלו ומתכפר לו; עכשיו שאין בהמ"ק קיים, אם עושין צדקה – מוטב, ואם לאו – באין

60. מקורות חיצוניים מדווחים על כך שאף מרומא, בבל, מצרים, סוריה, אסיה הקטנה, יוון ואיטליה היו שולחים את מחצית השקל בזמן הבית למקדש. ראה: קדמוניות היהודים יח, ט, א; יד, י; טז, ו ועוד. ראה עוד: ד"ר יהודה נאמן, "קשרי ארץ ישראל והתפוצה בימי הבית השני המשנה והתלמוד", שנה בשנה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 295-303.

61. הרב עובדיה יוסף, שר"ת יחוה דעת, חלק א, סימן פו, עוסק בשאלה זו. כדרכו, הוא מציין מקורות רבים, ובהם מובאות שתי אפשרויות מרכזיות למתן הכסף: או לעניים או ללומדי תורה. הוא נוטה לתמוך בדעה המייעדת את הכספים לשיבות וללומדי תורה. הוא איננו מזכיר כלל את המרכיב הארץ-ישראלי בהנהגה זו.

עובדי כוכבים ונוטלין בזרוע;⁶² ואף על פי כן נחשב להן לצדקה, שנאמר:
 "ונגשיך צדקה" (ישעיהו ס, יז).⁶³

יש מי שלא הגדיר מטרה מסוימת למעות הזכר למחצית השקל, ואיפשר לתת אותן
 למטרות מגוונות. כך כתב הרב יחיאל מיכל אפשטיין:

ויכולים ליתן מעות מחצית השקל לאיזה מקום שירצו, ולא דווקא
 לתיקון בית הכנסת שהוא כמו בדק הבית, דאינו אלא לזכרון בעלמא,
 ועיקר מחצית השקל היה על הקרבנות, דעכשיו אין שייך זה. ויש נותנין
 מעות מחצית השקל להחזן, ואין קפידא בזה.⁶⁴ וגם נוהגים ליתן מעות

62. יתכן שדבריו אלו רומזים לדברי ריב"ז: "כבר היה רבן יוחנן בן זכאי עולה למעון יהודה, ראה ריבה
 אחת מלקטת שעורים מתחת גללי הסוס. אמר להם רבן יוחנן בן זכאי: ראיתם ריבה זו, מה היא?
 אמרו לו: עברית. סוס זה של מי הוא? אמרו לו: של פרש ערבי אחד. אמר להם רבי יוחנן בן זכאי
 לתלמידיו: כל ימי הייתי מצטער על הפסוק הזה, והייתי קורא אותו ולא הייתי יודע מה הוא: אם לא
 תדעי לך היפה בנשים' – לא רציתם להשתעבד לשמים, הרי אתם משועבדים לפגומי גוים ערביים;
 לא רציתם לשקול לשמים בקע לגולגולת, הרי אתם שוקלים חמישה עשר שקלים במלכות אויביכם"
 (מכילתא, מסכתא דבחדש, פרשה א, ד"ה כבר היה).

63. כך כתבו: הרב שלמה גאנצפריד, קיצור שולחן ערוך, סימן קמא, ה; הרב שמחה במברגר, שו"ת זכר
 שמחה, סוף סימן עו; שו"ת מנחת אלעזר, סימן ל; הרב יואל שוורץ, אדר ופורים, ירושלים תשמ"ג,
 עמ' 76. הרב טוביה פרינד, מועדים לשמחה, שבט-אדר, ירושלים תשס"ב, עמ' רסג, מספר שהרב
 שלמה זלמן אויערבך נהג והורה לתת לעניים, ולא לצרכי בית כנסת. הרב מנחם מנדל שניאורסון,
 שערי המועדים, חודש אדר, ירושלים תשנ"ד, עמ' ריט: "בזמן הזה כשאין נוהגים במצוות שקלים
 נמשך עניין השקלים במצוות צדקה, וכידוע מנהג ישראל ליתן קודם פורים מחצית מן המטבע... זכר
 למחצית השקל, שזהו עניין הצדקה בפשטות". בספר מבקשי תורה, חלק ג (תשנ"ה), עמ' קנב, מובא
 בשם הרב חיים קנייבסקי: "כנראה שלכתחילה הוקבע המנהג של מחצית השקל מצד מתנות
 לאביונים". הרב אליהו כהן, מעשה חמד, בני ברק תשמ"ז, עמ' יט, מעיד שאביו, הרב ישראל יעקב
 קנייבסקי, נתן בפורים תשמ"ה מטבעות זכר למחצית השקל לקרן בניין בית הכנסת. הרב יחיאל
 מיכל טיקוצ'נסקי, לוח לארץ ישראל, תענית אסתר, כותב: "וצדקה זו רק לעניים". הרב משה הכהן,
 ברית כהונה, חלק א, עמ' קלו, כותב שבג"רבה המנהג מ"דורות ראשונים, דור אחר דור", שנותנים
 את מעות מחצית השקל לקופת העניים ומייחדים אותם לקמחא דפסחא. הוא משער שסיבת הדבר
 היא בשל העובדה שחלק מנס פורים היה בפסח, יום תליית המן.

64. כך כתבו גם בשו"ת מנחת אלעזר (מונקאטש), סימן לג; הרב יששכר טייכטל, שו"ת משנה שכיר, סימן
 רל. המנהג לתת לחזן נזכר גם בבאר היטב, או"ח, סימן תרצד, ס"ק ג, אשר הביא את דברי המגן
 אברהם, שם, ס"ק ג, שכתב: "ובמקום דנהיגי לתת המעות לחזן – אין איסור בדבר, דכל הנותן
 אדעתא דמנהג הוא נותן". מקורם של הדברים הללו הוא בשו"ת משאת בנימין, סימן נד; אולם שם
 אין מדובר במעות מחצית השקל, אלא על מעות פורים. הבאר היטב הוסיף מדעתו את המילים
 "מחצית השקל". כך העירו על דבריו ביד אפרים, שם, ובשערי תשובה, שם, ס"ק ב, שכתב: "ומעולם
 לא עלה על הדעת שהיה מנהג לתת מחצית השקל להחזן, והבאר היטב שהוסיף מדעתו תיבות
 'מחצית השקל' – לא כיוון יפה, והוא מכשול הגורם לגבאי צדקה שהם יד עניים לגרוע כוחם של
 עניים מצדקה זו שנותנים למחצית השקל לתיתם להחזן... אין להקל במחצית השקל, והאומר מנהג

מגילה להקורא (אולי צ"ל: להקורא מגילה), ואין איסור בדבר ואין חיוב בדבר.⁶⁵

יש המייעדים את הכסף להחזקת לומדי תורה, ובדעה זו תומך מאד הרב עובדיה יוסף:

והגאון רבי חיים פלאג'י בספר רוח חיים (סימן תרצד, אות ב), הביא מהאחרונים שכתבו שיש לתרום המעות לתלמידי חכמים עניים השוקדים על דלתות תורתנו הקדושה, כמו שאמרו חז"ל: אם בקשת לעשות צדקה, עשה עם עמלי תורה, ושכן המנהג, ע"כ. ובאמת שכן ראוי לתרום המעות למוסדות התורה, שהם הישיבות הקדושות שלנו.⁶⁶

ובהמשך הוא מביא מקורות רבים למצוה ולחשיבות שיש בתמיכה בלומדי תורה ובהחזקת מוסדות תורה, אם כי מקורות אלו אינם עוסקים ישירות בייעוד המטבעות שניתנו כזכר למחצית השקל. הרב עובדיה יוסף מסיים: "לפיכך מצוה גדולה לתרום המעות שהם זכר למחצית השקל לטובת הישיבות הקדושות".⁶⁷

ח. זכר למחצית השקל לבניין הארץ ולצורכי הכלל

תרומת מחצית השקל שימשה בעיקרה לצורכי הכלל והציבור, והיא לא ניתנה כצדקה לאנשים פרטיים, וזאת משום שלשם הצרכים הפרטיים ישנה מצוות הצדקה הרגילה, על אופניה השונים, שנוהגת במשך כל ימות השנה, ואף בפורים, במסגרת המתנות לאביונים. ראיית מחצית השקל כתרומה לכלל וכעבודה ציבורית היא הבנה מהותית ביסודה של מצוה זו,⁶⁸ ובהנהגת הזכר למצוה זו לאחר החורבן. כך הסביר הרא"ה קוק:

על פי מה שכתב בבאר היטב – אין שומעים לו, כי הוא מנהג בטעות, ואם נהגו צריך לבטלו. ולדידי חזי לי ש"ץ יראי ה', אשר רצו לזכות במחצית השקל מחמת דברי באר היטב אלו, והראיתי להם שהוא טעות, וחזרו בהם ומשכו את ידם מן הוא והלאה".⁶⁵ ערוך השולחן, אר"ח, סימן תרצד, ח.

⁶⁶ שו"ת יחוזה דעת, חלק א, סימן פו. כך כתב בשמו גם בנו, הרב יצחק יוסף, ילקוט יוסף, מועדים, עמ' 311, בהערה ז, ובעמ' 313, סעיף ט. ראה עוד: הרב אברהם אזולאי, חסד לאברהם, הוצאת שער השמים תשנ"ו, מעין השני, נהר נג, עמ' צא: "ואפילו בזמן הזה, שאין בית המקדש קיים, חייב כל בר ישראל ליתן אותם לעניים שתורתם אומנותם"; הרב דוד זכות, זכר דוד, מאמר שלישי, פרק קב, עמ' תשמו: "ויבחרו ליתן אותו לבעלי תורה". אחרונים נוספים כתבו שיש לתת את הכסף למוסדות תורה ולתלמידי חכמים, מבלי להזכיר אפשרויות נוספות שהובאו ע"י הפוסקים: עניים, בנין א"י וירושלים. ראה: הרב חיים דוד הלוי, מקור חיים השלם, חלק ד, עמ' 344. הרב צבי כהן, פורים וחודש אדר, עמ' עו, כותב שנותנים לעניים בני תורה.

⁶⁷ וראה עוד בעניין החזקת לומדי תורה: הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק ז, י"ד, סימן יז.
⁶⁸ ראה: הרב משה גנץ, "מחצית השקל לשעה ולדורות", קבעוני לדורות – מאמרים לחודש אדר, עמ' 60–53.

עניין השקלים, כפי מה שאנו רואים, הוא לאחד את כל עדת בני ישראל בין בענייני העבודה להשי"ת, בין בצרכי הכלל החומריים – שהרי התמידים באים משקלים, ומשיירי הלשכה באים חומות העיר ומגדלותיה... להורות ולקבוע, כי יסוד המבוקש מכל עבודת ה' הפרטית שבישראל הוא הצלחת הכלל. ודרך זה נקבע בישראל לעד, עד שאפילו בגלות, שאין לנו בית מקדש וארץ ישראל וקרבנות המאחדים אותנו בפועל, מכל מקום כח האחדות תמיד חופף על ישראל, במה שקדושת כל המצוות ועבודת השי"ת שישראל עושין – עיקר פעולתן הוא להצמיח מזה צדקה ותהילה אל הכלל.⁶⁹

נראה, אם כן, שמנהג הזכר למחצית השקל, שבו ניתנת התרומה לצרכי הכלל – לבניין הארץ ולבניינה של ירושלים – הוא היישום הקרוב ביותר כיום כזכר למה שהיה נהוג בזמן המקדש.⁷⁰

אמנם גם בהחזקת עניים, בתמיכה בלומדי תורה ובתרומה לשיבות ולמוסדות תורה בארץ ישראל יש משום חיזוקה ובניינה של ארץ ישראל; אך דברי הפוסקים, שייעדו את מעות הזכר למחצית השקל למטרות אלו, לא היו מכוונים לעניים, ללומדי תורה ולישיבות שבארץ ישראל דווקא. הם ראו בהנהגה זו דרך נוספת לקיים את מצוות הצדקה, מלבד המעות הניתנות לעניים בפורים. קריאתם לתת את מעות מחצית השקל לעניים, ללומדי תורה ולישיבות נהגה גם בחו"ל, והיא לא היתה ייחודית דווקא בארץ ישראל.

מהמקורות שצינו לעיל, נראה שאם אנו מבקשים אחר ביטוי ישיר ומכוון יותר לזכר מצוות מחצית השקל שנהגה בבית המקדש, נמצא אותו אם ננהג באופן דומה לזה שנהגו בעבר, כלומר: סיוע בבניין הארץ ובבניינה של ירושלים, תמיכה בעולים לארץ,

69. מדבר שור, עמ' קכח-קכט (מאורות הראי"ה, חנוכה ארבע פרשיות ופורים, עמ' קמג-קמד). ראה עוד: הראי"ה קוק, מדבר שור, הדרוש החמישה עשר: לפרשת שקלים, עמ' קכז-קלו, והדרוש השלושה ושלושים: עוד דרוש לפרשת שקלים, עמ' רצח-שיא; מאורות הראי"ה, חנוכה ארבע פרשיות ופורים, עמ' קלה-קסז.

70. עד קום המדינה, זכות ההשתייכות להסתדרות הציונית היתה נתונה לכל יהודי בעולם אשר קיבל את התוכנית הציונית ושקל את השקל (מעין מס שנתני). ה"שקל" היה שטר, ובו צילום של מטבע עתיקה. היתה זו תעודה על תשלום המס. ייצוגן של יהודי מדינות העולם בקונגרס הציוני היתה נקבעת בהתאם למספר שוקלי השקל בכל מדינה ומדינה. מעניין שגם כאן התרומה וההשתתפות בבניין הארץ נקראה "שקל", על אף שבאותם שנים לא היתה קיימת מטבע כזו. רבנים קראו לציבור להשתתף ולתרום את השקל הציוני. כך קרא הראי"ה קוק, בשנת תרפ"א, (מאמרי הראי"ה, עמ' 481): "הנני קורא בקול: לו עמי שומע לי, לא ישאר אף יהודי אחד שלא ישקול את השקל הציוני, ודווקא ע"י המזרחי". ראה עוד: על סף הקונגרס – קובץ מאמרים על השקל והבחירות לקונגרס הציוני העשירי (עורך: הרב א' נייפלד), אייר תרצ"ז, עמ' 37. בחוברת זו דברים מאת הרבנים: הרצוג, עמיאל, עוזיאל, מימון, ברלין ועוד.

עזרה לעניים, לתלמידי חכמים ולמוסדות התורה שבארץ ישראל – דווקא מתוך ראיית העזרה הזו כחלק מבנייה של הארץ ויישובה. את המתנות לאביונים, שנוהגות בפורים, יש לתת לעניי כל מקום ומקום בעולם; אך את נתינת המעות כזכר למחצית שקל יש לקיים תוך הדגשת העובדה, שמעות אלו ניתנות לשם תמיכה בבניין הארץ וירושלים. נוסף עוד, שבזמנו הוקמה מסגרת שמייעדת את תרומות "זכר למחצית השקל" לענייני המקדש. "מכון המקדש" בירושלים, העוסק בענייני המקדש – בירור ובלבון ההלכות, בהכנת הכלים והבגדים ועוד – התחיל משנת תשנ"ו להנפיק מטבע מכסף טהור, שמשקלו עשרה גרה (9 גרם), עליו נכתב בצידו האחד: "זכר למצוות מחצית השקל", וכן שנת ההנפקה לבריאת העולם ומספר השנים מאז שוחררה ירושלים במלחמת ששת הימים; בצידו האחר הוטבעה צורתו של ארון הברית ועליו הכרובים. בשנת תשס"ג, למשל, יועדו התרומות למבצע "בגדי כהונה" – אריגת בגדים לכהנים. בפרסום הודגש, שהמטבע והתרומה הם כספי חולין. תרומה זו היא הכנה ממשית לבניין המקדש, שייבנה במהרה בימינו.